

KONRAD TADAJCZYK

Uniwersytet Łódzki

‘PRIVILEGIA CONCESSA DIANAЕ EPHESIAE AB
IMPERATORE HADRIANO’. PRZYWILEJE NADANE
ARTEMIDZIE EFESKIEJ PRZEZ CESARZA HADRIANA.
TEKST - TŁUMACZENIE - KOMENTARZ

1. WPROWADZENIE

Cesarz Hadrian, za którego panowania przeprowadzono liczne reformy administracyjne, poświęcał wiele uwagi kultowi religijnemu. Dotował ośrodki religijne w całym imperium. Szczególną estymą darzył świątynię Artemidy efeskiej, którą zawsze hojnie wspomagał jak samo miasto Efez¹. Przychylność tego cesarza dla tej świątyni była znana już w starożytności. Obywatele Efezu nieraz dziękowali cesarzowi za dobrodziejstwa, wystawili nawet świątynię poświęconą Hadrianowi. Znajdował się w niej posąg Hadriana wraz z posągiem Artemidy². Ciekawym świadectwem wdzięczności Efezjan jest częściowo uszkodzona inskrypcja honoryfikująca Hadriana przez radę i lud Efezu. Zachowała się na

¹ B. DIGNAS, *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford 2014, s. 132.

² D. KRITSOTAKIS, *Hadrian and the Greek East: Imperial policy communication*, Ohio 2008, s. 136.

marmurowej bazie posągu tego cesarza. Pierwszy raz wydał ją Riemann w 1877 r.³, a krótko omówił Dittenberger⁴.

2. TEKST GRECKI

Αὐτοκράτορα Καίσαρα θεοῦ Τραιανοῦ Παρθικοῦ υἱόν, θεοῦ Νέρουα υἱώνόν, Τραιανόν Ἀδριανόν Σεβαστόν καί Ὀλύμπιον, δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ <ι>γ', ὕπατον τὸ γ', πατέρα πατρίδος ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος ὁ Ἐφεσίων τὸν ἴδιον κτίστην καὶ σωτῆρα διὰ τὰς ἀνυπερβλήτους δωρεὰς Ἀρτέμιδι, διδόντα τῇ θεῷ τῶν κληρονομιῶν καὶ βεβληκότων τὰ δίκαια καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς σειτοπομπῆας δὲ ἀπ' Αἰγύπτου παρέχοντα καὶ τοὺς λιμένας ποιήσαντα πλωτοὺς, ἀποστρέψαντά τε καὶ τὸν βλάπτοντα τοὺς λιμένας ποταμὸν Κάϋστρον διὰ τὸ [—]⁵.

3. TŁUMACZENIE

„Imperatorowi Cezarowi, synowi boskiego Trajana Partyjskiego, wnukowi boskiego Nerwy, Trajanowi Hadrianowi Augustowi i Olimpijczykowi, mającemu władzę trybuńską po raz trzynasty, konsulowi po raz trzeci, ojcu ojczyzny, rada i lud Efezu [wzniesli posąg] swojemu odnowicielowi i zbawcy z powodu niezrównanych darów [ofiarowanych] Artemidzie, [mianowicie za to, że] nadaje bogini prawo do spadków i dóbr niczyich⁶ i nadaje jej prawa do dowozu zboża z Egiptu, [a także za to, że] porty uczynił splawnymi i odwrócił bieg rzeki Kajstros, szkodzącej portom, dzięki temu [—]⁷.

³ O. RIEMANN, *Inscriptions grecques provenant du recueil de Cyriaque d'Ancone*, «BCH» 1/1877, s. 286-294, nr 78.

⁴ W. DITTENBERGER, *Sylloge Inscriptionum Graecarum* 3, Leipzig 1917, s. 553-554.

⁵ Tekst grecki za: M. SMALLWOOD, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge 1966, s. 181, nr 494.

⁶ βεβληκότων, termin ten tak oddaje W. WEBER *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers, Hadrianus*, Leipzig 1907, s. 212, jako caduca.

⁷ Tłumaczenie własne autora.

4. KOMENTARZ

Inskrypcja została dedykowana Hadrianowi podczas jego drugiej podróży na wschód. Tytułatura cesarska odnosząca się do jego przybranych przodków⁸ oraz to, że odnotowano, iż sprawował on władzę trybuńską po raz trzynasty, pozwala datować ją na 129 r. po Chr.⁹ Ponieważ zimę ze 128 na 129 r. Hadrian spędził w Atenach i dopiero w marcu wypłynął z Eleusis do Efezu, przyjmuje się, że inskrypcja powstała w 129 r. po Chr.¹⁰ Przemawia za tym też przydomek Ὀλύμπιος – Olimpijski, który cesarz przybrał, gdy przebywał jeszcze w Atenach¹¹.

⁸ O. HEKSTER, *Emperors and ancestors: Roman rulers and the constraints of tradition*, Oxford 2015, s. 180-181.

⁹ Okres sprawowania władzy trybuńskiej w epoce Antoninów to czas między 10 grudnia a 9 grudnia następnego roku. Zob. *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, I, red. E. WIPSYCZKA, Warszawa 1985, s. 316-317.

¹⁰ H. HALFMANN, *Itinera principum*. *Geschichte und Typologie der Kaiserreisen in Römischen Reich*, Stuttgart 1986, s. 192-193.

¹¹ Dio Cas. 69,16,1: Ἀδριανὸς δὲ τὸ τε Ὀλύμπιον τὸ ἐν ταῖς Ἀθήναις, ἐν ᾧ καὶ αὐτὸς ἴδρυται, ἐξεποίησε, καὶ δράκοντα ἐς αὐτὸ ἀπὸ Ἰνδίας κομισθέντα ἀνέθηκε τὰ τε Διονύσια, τὴν μεγίστην παρ' αὐτοῖς ἀρχὴν 2 ἄρξας, ἐν τῇ ἐσθῆτι τῇ ἐπιχωρίῳ λαμπρῶς ἐπετέλεσε. Τὸν τε σηκὸν τὸν ἑαυτοῦ, τὸ Πανελληνιον ὠνομασμένον οἰκοδομήσασθαι τοῖς Ἑλλησιν ἐπέτρεψε, καὶ ἀγῶνα ἐπ' αὐτῷ κατεστήσατο. [Hadrian ukończył Olimpieum w Atenach, w którym został umieszczony jego posąg, i poświęcił tam węża, który został przywieziony z Indii. On też przewodniczył Dionizjom, najpierw sprawując najwyższy urząd wśród Ateńczyków, i przyodziany w lokalny strój, wspinał się przeprowadził. On pozwolił Grekom wybudować na jego cześć przybytek, który został nazwany Panhellenium, i ustanowił zawody] (tłumaczenie własne autora).

Paus. 1,18,6 πρὶν δὲ ἐς τὸ ἱερὸν ἰέναι τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου—Ἀδριανὸς ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς τὸν τε ναὸν ἀνέθηκε καὶ τὸ ἄγαλμα θεᾶς ἄξιον, οὐ μεγέθει μὲν, ὅτι μὴ Ῥοδίος καὶ Ῥωμαίος εἰσὶν οἱ κολοσσοί. [Przed wejściem do świątyni Zeusa Olimpijskiego stoją dwa posągi Hadriana z kamienia z wyspy Tazos, dwa zaś z kamienia sprowadzonego z Egiptu. To cesarz rzymski Hadrian wystawił tę świątynię i godny oglądania posąg boga, któremu co do wielkości ustępują bez wyjątku wszystkie inne posągi, prócz tzw. kolosów, rodyjskiego i rzymskiego]. *W świątyni i w micie. Z Pauzaniaśza wędrówki po Helladzie księgi I, II, III i VII*, J. NIEMIRSKA-PLISZCZYŃSKA (przekład i komentarz), B. FILARSKA (komentarz archeologiczny), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 77-78. Zob. M.T. BOATWRIGHT, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton-New Jersey 2000, s. 150-153.

Wdzięczni Efezjanie nazywają Hadriana odnowicielem (gr. κτίστης) i zbawcą (gr. σωτήρ). Taka tytulatura w odniesieniu do Hadriana występuje w greckiej części cesarstwa, co potwierdzają liczne inskrypcje¹². Po części wstępnej wymieniono krótki katalog dobrodziejstw otrzymanych od cesarza: niezrównane dary, prawo otrzymywania spadków i zapisów testamentowych, prawo sprowadzania zboża z Egiptu oraz remont portów. Wymienione na pierwszym miejscu „niezrównane dary” (ἀνυπερβλήτους δωρεάς) ofiarowane zostały świątyni Artemidy. Nie sprecyzowano, czy są to pieniądze, czy inne rzeczy materialne. Prawdopodobnie Hadrian potwierdził i rozszerzył nadania ziemi świątyni przez poprzednich cesarzy w dolinie rzeki Kajstros¹³. Już cesarz August rozbudował świątynię i nadał jej nowe ziemie¹⁴. Hadrian, który chciał uchodzić za nowego Augusta¹⁵, naśladował swojego wielkiego poprzednika.

Artemida w swojej świątyni w Efezie dzięki decyzji Hadriana mogła przyjmować spadki i zapisy testamentowe, co stanowiło korzystne *beneficium*, bowiem zgodnie z prawem rzymskim nie wolno było zostawiać spadków bogom. Wyjątek stanowiły świątynie poświęcone bóstwom w określonym miejscu, cieszące się wielką renomą. Wyliczone są one w dwudziestym drugim rozdziale *Pojedynczej księgi reguł Ulpiana*:

Ulp 22,6: Deos heredes instituere non possumus praeter eos, quos senatus consulto constitutionibusve principium instituere concessum est, sicuti Iovem Tarpeium, Apollinem Didymaeum Miletī, Martem in Galia, Minervam Iliensem, Herculem Gattitanum, Dianam Ephesiam, Matrem Deorum Sipylen, Nemesim, quae Smyrnae colitur, et Caelestem Salinensem Carthagini. [Nie

¹² Np. METROPOLIS 20 ἀγαθῆ τύχη Αὐτοκράτορι Καίσαρι, Τραιανῶ Ἀδριανῶ Δι Ὀλυμπίῳ σωτήρι καὶ κτίστη. ΦΟΚΑΙΑ 4 Αὐτοκράτορι Ἀδριανῶ Δεῖ Ὀλυμπίῳ σωτήρι καὶ κτίστη.

¹³ D. KNIBBE R. MERIÇ R. MERKELBACH, *Der Grunbesitz der ephesischen Artemis im Kaystrostal*, «ZPE» 33/1979, s. 139-147.

¹⁴ F. KIRBIHLER, *Territoire civique et population d'Éphèse (v siècle av. J.-C.-III siècle apr. J.-C.)*, [w:] *L'Asie Mineure dans l'Antique: échanges, populations et territoires*, red. S.T. LEBRETON, F. KIRBIHLER, H. BRU, Rennes 2009, s. 310.

¹⁵ A.R. BIRLEY, *Hadrian cesarz niestrudzony*, Warszawa 2002, s. 223.

możemy ustanawiać dziedzicami bogów, poza tymi, których ustanawianie zostało dopuszczone uchwałą senatu czy konstytucjami cesarskimi, na przykład Jowisza Tarpejskiego, Apollina Didymejskiego z Miletu, Marsa w Galii, Minerwę Trojańską, Herkulesa Gadytańskiego, Dianę Efeską, Matkę Bogów Sipylene, Nemesis, która jest czczona w Smyrnie, i Celestę Salinejską w Kartaginie]¹⁶.

Od Oktawiana Augusta spadki bezdziedziczne (*caduca*) przejmowało państwo rzymskie. Cesarz ten ustanowił specjalnych urzędników (*custodes*), którzy mieli nadzorować przejęcie spadków bezdziedzicznych i szacować ich wartość¹⁷. Stąd nadanie Artemidzie przez Hadriana prawa przyjmowania *caduca* stanowiło duże dobrodziejstwo. Przekaz Ulpiana jest późniejszy od inskrypcji dedykowanej Hadrianowi i można wywnioskować, że przywileje tego cesarza dla świątyni Artemidy w Efezie były czymś wyjątkowym i nadzwyczajnym. Nie zachowały się źródła antyczne informujące o tym, że inne świątynie bogów pogańskich miały tak ogromne przywileje w okresie panowania Hadriana.

Świątynia Artemidy w Efezie już wcześniej pełniła rolę skarbcza i banku Azji¹⁸. Dion Chryzostom, retor żyjący wiek wcześniej, w mowie rodyjskiej przedstawił *passus* poświęcony Efezowi i Artemidzie Efeskiej¹⁹. Potwierdza ten fakt również Eliusz Arystydes, grecki retor

¹⁶ *Ulpiani liber singularis regularum*, przekład i objaśnienia A. DĘBIŃSKI, K. BURCZAK, Lublin 2016, s. 121-123.

¹⁷ G. Blicharz, *Udział państwa w spadku. Rzymska myśl prawna w perspektywie prawnoporównawczej*, Kraków 2016, s. 295.

¹⁸ E.L. BOWIE, *Hadrien et Ephèse*, [w:] *Les voyages des Empereurs dans L'orient romain: Époques Antonine et Sévérienne*, red. S.T. LEBRETON, F. KIRBIHLER, H. BRU, Paris 2012, s. 269.

¹⁹ Dio Chr. 31,54: ἴστε που τοὺς Ἐφεσίους, ὅτι πολλὰ χρήματα παρ' αὐτοῖς ἔστι, τὰ μὲν ἰδιωτῶν, ἀποκείμενα ἐν τῷ νεῷ τῆς Ἀρτέμιδος, οὐκ Ἐφεσίων μόνον, ἀλλὰ καὶ ξένων καὶ τῶν ὀπίθεν δῆποτε ἀνθρώπων, τὰ δὲ καὶ δήμων καὶ βασιλέων, ἃ τιθέασι πάντες οἱ τιθέντες ἀσφαλείας χάριν, οὐδενὸς οὐδεπώποτε τολμήσαντος ἀδικῆσαι τὸν τόπον, καίτοι καὶ πολέμων ἤδη μυρίων γεγονότων καὶ πολλάκις ἀλούσης τῆς πόλεως. [Wiecie prawdopodobnie, że Efezianie przechowują u siebie duże sumy pieniędzy, prywatnych osób złożone w świątyni Artemidy, nie tylko Efezjan, lecz także cudzoziemców i osób ze wszystkich stron świata, a w niektórych przypadkach wspólnot i królów, pieniądze, które wszyscy tam deponują, aby były bezpieczne, ponieważ nikt jeszcze nie odważył się

żyjący w epoce Antoninów, nazywając świątynię wspólnym skarbcem całej Azji²⁰, oraz inskrypcje z Efezu, w których miasto to występuje jako bank Azji²¹.

Kolejnym przywilejem, za który Efezjanie dziękują cesarzowi, jest pozwolenie na sprowadzenie i zakup zboża z Egiptu. Eksport plonów z tej prowincji był bardzo ograniczony i kontrolowany bezpośrednio przez legatów cesarskich. Rzym stał się prawie wyłącznym odbiorcą tych dostaw. Hadrian złamał monopol Rzymu na import zboża z Egiptu, najpierw zezwalając Atenom na zakup zboża, a następnie Tralles i Efezowi²². Przywilej sprowadzenia zboża mógł być odpowiedzią na prośbę mieszkańców Efezu. Wiązała się ona być może z drugą podróżą cesarza na wschód. Wizyta cesarza jednak mogła potrwać kilka tygodni, a aprowizacja dworu cesarskiego i urzędników podróżujących z Hadrianem była nie lada wyzwaniem. Efez co prawda posiadał dość rozległe i żyzne pola w dolinie rzeki Kajstros, które pokrywały potrzeby ludności nawet

naruszyć to miejsce, chociaż w przeszłości toczyły się niezliczone wojny, a miasto było często zdobywane] (tłumaczenie własne autora).

²⁰ Aristid. 23,24: ταμειὸν τε κοινὸν τῆς Ἀσίας, „wspólny skarbiec Azji”.

²¹ IEph 1577, 1973, 2227, 3050, 3071, 4124.

²² M.T. BOATWRIGHT, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton-New Jersey 2000, s. 92-93. Dio Cass. 69,16,2: χρήματά τε πολλὰ καὶ σίτον ἐτήσιον τὴν τε Κεφαλληνίαν δὴν τοῖς Ἀθηναίοις ἐχαρίσατο. [Ateńczykom ofiarował duże sumy, pieniądze, coroczny zakup zboża i całą Kefalenię]. I Tr 80: [ἡ βουλή καὶ ὁ δήμος καὶ οἱ ἐν Τράλλεσι] <κ>α<τ>οι<κ>ο[ῦ]ν. τες Ῥωμαῖοι ἐτείμησαν Ἀῦλον Φαβρίκιον Πρεισκιανὸν Χαρμοῦσον στρατηγήσαντα τῆς πόλεως αὐθαιρέτως, σειτωνήσαντα δὲ καὶ τὸν ἀπὸ Αἰγύπτου σείτον συνχωρηθέντα τῇ πατρίδι αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ κυρίου Καίσαρος Τραϊανοῦ Ἀδριανοῦ Σεβαστοῦ μοδίων μυριάδας ἕξ καὶ προχρήσαντα ἐκ τῶν ἰδίων τὴν τιμὴν τοῦ σείτου καὶ τὰς γενομένας μέχρι<ς> ἐνθάδε δαπάνας, ἄνδρα ἀγαθὸν καὶ φιλόπατριν, πάσῃ κεκοσμημένον ἀρετῇ καὶ πίστει, καθὼς ἡ πατρὶς αὐτῷ ἐμαρτύρησεν πολλάκις διὰ τῆς γενομένης εἰς αὐτὸν τιμῆς ἔν τε τοῖς ἄκτοις καὶ τοῖς ψηφίσμασι τῆς τε βουλῆς καὶ τοῦ δήμου· γενομένων ἐ πὶ στε φανηφόρ [ου Κλαυ]δίας τ [ῆς ...]ωνί-δου νε[—]. [Rada i lud, i ci mieszkający Rzymianie w Talles uczcili Fabrycjusza Pruscjana Charmosyna, który dobrowolnie pełnił urząd stratega miasta, i zakupił zboże z Egiptu, które przybyło do jego ojczyzny od władcy Cezara Trajana Hadriana Augusta w ilości sześćdziesięciu tysięcy korców i zapłacił z własnego majątku cenę zboża i powstałe wydatki aż do teraz. Jest mężem dobrym i miłującym ojczyznę, przyozdobionym cnotą i zaufaniem, miasto wielokrotnie okazywało mu cześć w rejestrach i dekretach rady i ludu za stefanoratu Klaudiusza...] (tłumaczenie własne autora).

do 70%, jednak pozostałą część trzeba było uzupełniać importem z pobliskich miast²³. To mogło być niewystarczające. Być może jest odpowiedź na list, z którego zachowały się fragmenty odnalezione w Efezie w 1964 r. Brak początku i zakończenia. Krój liter wskazuje na któregoś z cesarzy z epoki Antoninów. Chociaż we współczesnej nauce przeważa pogląd, że jest stonowaną odpowiedzią Hadriana na prośbę Efezjan²⁴:

I Eph 211 [— διὰ [τὸ] μέγεθος τῆς λαμπροτάτης?] ὑμῶν πό[λεως].
 κ α ἰ τ ὀ π λ [ἦθος] τῶν οἰκούντων παρ' ὑμεῖν· —]πρόδηλον
 δὲ ὅτι καὶ ὑμεῖς εὐγνώμωνως χ[ρ]ήσεσθε τῇ τοιαύτῃ συνχωρήσει
 λογιζόμενοι, ὅτι ἀναγκαῖον πρῶτον τῇ βασιλευούσῃ πόλει
 ἄφθονον εἶναι τὸν π[ρ]ὸς τὴν ἀγορὰν παρασκευαζόμενον [κ]
 αἰ ἄθροιζόμενον πανταχόθεν πυρόν, ἔπειθ' οὕτως καὶ τὰς ἄλλας
 πόλεις εὐπορεῖν τῶν ἐπιτηδείων. εἰ μὲν οὖν ὁ Νεῖλος φαίνοιτο,
 ὥσπε[ρ] εὐχόμε[θ]α, παρέχων ἡμῖν τῆς ἀνόδου τὸ σύνθη<ε>ς
 μέτρον καὶ γεωργο[ί]το παρὰ Αἰγυπτίοις ἄφθονος ὁ πυρός, καὶ
 ὑμ[ε]ῖς ἐν πρώτοις μετὰ τὴν πατ ρ ἰ [δα —]²⁵. [Ze względu na
 wielkość waszego wspaniałego miasta i wielką liczbę osób miesz-
 kających u was, jest rzeczą jasną, że wy roztropnie skorzystacie
 z tej zgody, spodziewając się, że konieczne jest, że najpierw kró-
 lewskie miasto²⁶ [Rzym] ma dostatek pszenicy przygotowanej na
 rynek i sprowadzonej zewsząd; potem inne miasta mogą dostać
 żywność. Jeśli zatem się okaże, że Nil, jak się modlimy, sprowadzi
 dla nas wylew o poziomie [wody] co zawsze, i wyrosnie obficie
 pszenica u Egipcjan, to i wy znajdziecie się wśród pierwszych,
 którzy do ojczyzny...].

²³ H.W. PLEKET, *The Roman state and the economy: the case of Ephesus*, [w:] *Économie antique: les échanges dans l'antiquité; le rôle de l'état*, Saint-Bertrand-de Comminges 1994, s. 120.

²⁴ A.R. BIRLEY, *Hadrian cesarz niestrudzony*, Warszawa 2002, s. 328-329.

²⁵ J.H. OLIVER, *Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia 1989, s. 391-393, nr 187.

²⁶ Wyrażenie „królewskie miasto” na określenie Rzymu jest typowym dla literatury i sofistyki w tym okresie, Ath. 3,98 c: ἐγκώμιον διεξερχόμενος τῆς βασιλευούσης πόλεως ἔφη ἰθαυμαστὴ δ' ἡ Ῥωμαίων ἀρχὴ ἢ ἀνυπόστατος. „wygłaszając mowę popisową o królewskim mieście”; Them. 3.41c: ἀλλ' ἐν τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων ἀναδεῖ τὸν βασιλεύοντα τῶν ἀνθρώπων ἢ τὰ δεύτεραδι. „w królewskim mieście wieńczy...” (tłumaczenie własne autora).

List zaczyna się stwierdzeniem, że Efez jest bardzo ważnym miastem, jak podkreśla cesarz – pierwszym miastem, które ma zaopatrzenie w zboże. Jednak dostawy zboża do Efezu zostały uzależnione od poziomu wylewu Nilu. Zapewnia, że Efez będzie pierwszym miastem po Rzymie, które sprowadzi zboże. Jeśli prośbę mieszkańców Efezu połączyć z drugą wizytą Hadriana w mieście, to list cesarza musiał zostać napisany najpóźniej latem 128 r., aby Efezycjczycy mogli otrzymać odpowiedź na swoją prośbę przed przybyciem cesarza do ich miasta i zdążyć sprowadzić zboże z Egiptu. Pisemne uwiecznienie cesarskiego listu sugeruje, że prośba Efezjan się powiodła i że faktycznie pozwolono miastu kupować egipskie zboże. Mieszkańcy miasta ufundowali też posąg Tytusowi Flawiuszowi Tycjanowi, prefektowi Egiptu w latach 126-133 po Chr.²⁷ Świadczy o tym znaleziona w Efezie podstawa tego posągu, która jest powiązana niewątpliwie z dostarczeniem egipskiego zboża do Efezu²⁸.

Kolejnym dobrodziejstwem wyświadczonym przez Hadriana mieszkańcom Efezu było wzięcie na siebie ciężaru remontu i oczyszczenia portów oraz zmiany biegu rzeki Kajstros, o czym mowa w ostatniej części inskrypcji. Już na początku epoki hellenistycznej z powodu przesunięcia linii brzegowej bardziej na zachód²⁹, Lizymach, jeden z diadochów

²⁷ IEph 677: Φλ(άουιος) Τιτιανός ἑπαρχος Αἰγύπτου, zob. D. FAORO, *I prefetti d'Egitto da Augusto a Commodo*, Bologna 2016, s. 88-91.

²⁸ H. HALFMANN, *op. cit.*, s. 139.

²⁹ Plin., *Nat. hist.* 2,87,201: et Ephesi ubi quondam aedem Diane adlubeat. „Podobne było w Efezie, gdzie niegdyś fale morza omywały świątynię Diany”. GAJUSZ PLINIUSZ SEKUNDUS, *Historia naturalna*, I: *Kosmografia i geografia*, II-VI, przekład i komentarz I. MIKOŁAJCZYK, N. RATAJ, E. TWAROWSKA-ANTCZAK, K. ANTCZAK, red. I. MIKOŁAJCZYK, Toruń 2017, s. 166. Linia brzegowa w zatoce Küçük Menderes (starożytna rzeka Cayster) uległa znacznym zmianom od neolitu, przez okres cesarstwa rzymskiego aż po dzień dzisiejszy. W okresie neolitu zatoka sięgała do 18 kilometrów w głąb lądu, podczas gdy obecnie, w wyniku stopniowego wypełniania się osadami, dzieli Efez od morza 5 kilometrów. Zob. M. STESKAL, *Ephesos and its Harbors: A city in search of its Place*, [w:] *Häfen und Hafenstädte im östlichen Mittelmeerraum von der Antike bis in byzantinische Zeit. Neue Entdeckungen und aktuelle Forschungsansätze*, red. S. LADSTÄTTER, F. PIRSON, T. SCHMIDTS, «Byzas» 19/2014, s. 327.

Aleksandra Wielkiego, przeniósł miasto bliżej morza³⁰, dzięki czemu Efez zachował swoje ekonomiczne znaczenie. Jednak muł nanoszony przez rzekę Kajstros spowodował spłylenie portu. Jeden z następców Lizymacha, król Pergamonu Attalos II, przeprowadził uwieńczone połowicznym sukcesem odmulanie. Pomimo tego, jak pisał w swojej *Geografii* Strabon, Efezowi udało się zachować pozycję największego centrum handlowego w zachodniej Azji Mniejszej³¹.

W okresie cesarstwa ponownie podjęto próbę usunięcia tej usterki i za panowania cesarza Nerona prokonsul Barea Soranus podjął się oczyszczenia portu, co, jak podaje Tacyt, spowodowało zazdrość cesarza³².

³⁰ G. MACLEAN ROBERTS, *The Mysteries of Artemis of Ephesos: Cult, Polis, and Change in the Graeco-Roman World*, Yale 2013, s. 46; R.M. ERRINGTON, *Historia świata hellenistycznego 323-30 p.n.e.*, Kraków 2010, s. 66.

³¹ Str. 14,24: "Ἐχει δ' ἡ πόλις καὶ νεώρια καὶ λιμένα· βραχύστομον δ' ἐποίησαν οἱ ἀρχιτέκτονες, συνεξαπατηθέντες τῷ κελεύσαντι βασιλεῖ. οὗτος δ' ἦν Ἄτταλος ὁ φιλάδελφος οἰηθεὶς γὰρ οὗτος βαθὺν τὸν εἰσπλουν ὀλκάσι μεγάλας ἔσσεσθαι καὶ αὐτὸν τὸν λιμένα τεναγῶδη ὄντα πρότερον διὰ τὰς ἐκ τοῦ Καύστρου προχώσεις, ἐὰν παραβληθῆ ἡ χώρα τῷ στόματι πλατεῖ τελέως ὄντι, ἐκέλευσε γενέσθαι τὸ χῶμα. Συνέβη δὲ τοῦναντίον· ἐντὸς γὰρ ἡ χεὺς εἰργομένη τεναγίζειν μᾶλλον ἐποίησε τὸν λιμένα σύμπαντα μέχρι τοῦ στόματος πρότερον δ' ἰκανῶς αἱ πλημμυρίδες καὶ ἡ παλίρροια τοῦ πελάγους ἀφήρειν χεὺν καὶ ἀνέσπα πρὸς τὸ ἐκτός. ὁ μὲν οὖν λιμὴν τοιοῦτος ἦ δὲ πόλις τῇ πρὸς τὰ ἄλλα εὐκαιρία τῶν τόπων αὐξεται καθ' ἐκάστην ἡμέραν, ἐμπόριον οὔσα μέγιστον τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν ἴην ἐντὸς τοῦ Ταύρου. [Miasto posiada stocznie i porty: inżynierowie wybudowali [port] o wąskim ujściu wprowadzeni w błąd wraz z królem [co do wyniku], który rozkazał [to uczynić]. Ten sam Attalos Filadelfos myślał sam, że głębokie wejście do portu będzie dla wielkich statków handlowych i sam port, który dawniej miał płycizny z powodu rzeki Kajster nanoszącej muł, jeśli doprowadził do ujścia szerokiego ostatecznie, rozkazał zbudować nasyp, lecz wynik był odwrotny: naniesiona ziemia bowiem uczyniła cały port bardziej płytkim aż do ujścia. Wcześniej wystarczająco przyplawy i odpływy morza zabierały muł i wyciągały na zewnątrz. Taki więc jest port: miasto z powodu swojego położenia pod innymi względami rośnie każdego dnia i jest największą stacją handlową Azji z tej strony góρ Ταuros] (tłumaczenie własne autora).

³² Tac., *Ann.* 16,23: At Baream Soranum iam sibi Ostorius Sabinus eques Romanus poposcerat reum ex proconsulatu Asiae, in quo offensiones principis auxit iustitia atque industria, et quia portui Ephesiorum aperiendo curam insumpserat. [Tymczasem rycerz rzymski, Ostorius Sabinus, już sobie był zastrzegł pozwanie Barei Soranusu w chwili jego ustąpienia z prokonsulatu Azji. Piastując go, Soranus pomnożył ku sobie

Wydaje się, że Hadrian podjął decyzję o poprawieniu dostępu do morza, odmulaniu i pogłębieniu portów podczas swojej pierwszej podróży w 124 po Chr. Także sfinansował te projekty³³. Efez pozostał największym centrum handlowym i jednym z najważniejszych miast prowincji Azji³⁴. Każdy prokonsul, obejmujący zarząd prowincji, musiał wylądować najpierw w Efezie:

D. 1.16.4.5 Ulpianus libro primo de officio proconsulis: [...] ut Asia, scilicet usque adeo, ut imperator noster Antoninus Augustus ad desideria Asianorum rescipit proconsuli necessitatem impositam per mare Asiam applicare καὶ τῶν μητροπόλεων Ἐφεσον primam attingere.

Na przykład w prowincji Azji, gdzie przestrzega się tego tak dalece, że nasz cesarz Antoninus <Karakalla> na życzenie jej mieszkańców wydał reskrypt, nakładający na prokonsula obowiązek przybycia tamże drogą morską i odwiedzenia Efezu jako pierwszej ze wszystkich metropolii³⁵.

O tym, że namiestnicy prowincji, obejmując zarząd w prowincjach wschodnich, lądowali w Efezie, w jednym ze swoich listów wspomina Pliniusz Młodszy w drodze do swojej prowincji³⁶.

niechęć cesarza przez swą sprawiedliwość i pracowitość, ponieważ dołożył starań około otwarcia portu efeskiego]. Tacyt, *Dzieła*, I, tłum. S. HAMMER, Warszawa 1957, s. 492.

³³ S. CRAMME, *Die Bedeutung des Euergetismus für die Finanzierung städtischer Aufgaben in der Provinz Asia*, Köln 2001, s. 124.

³⁴ H. ZABEHLICKY, *Preliminary Views of the Ephesian*, [w:] *Ephesos: Metropolis of Asia. An Interdisciplinary Approach to its Archaeology, Religion and Culture*, red. H. KOESTER, Cambridge 2004, s. 201-215.

³⁵ Tłum. 'Digesta Iustiniani'. *Digesta Justyniańskie*, tekst i przekład, I: Księgi 1-4, red. T. PALMIRSKI, Kraków 2013, s. 121-123.

³⁶ Plin., *Ep* 10,15,17A: Quia confido, domine, ad curam tuam pertinere, nuntio tibi me Ephesam cum omnibus meis υπέρ Μαλέαν navigasse qumvis contrariis ventris retentum. Nunc destino partim orariis navibus, partim vehiculis provinciam petere. Nam sicut itineri graves aestus ita continuae navigationi etesiae reluctantur. [Przypuszczam, że się tym martwisz, Panie, dlatego donoszę, iż żeglując ponad przylądkiem Maleas, dotarliśmy wszyscy, mimo niesprzyjających wiatrów, do Efezu. Drogę do prowincji zamierzam przebyć częściowo lekkim statkiem, częściowo wozem, bo podróżując

Gruntowny remont portów w Efezie, przeprowadzony z rozkazu i na koszt Hadriana, utrzymał Efez jako największe emporium handlowe w Zachodniej Azji i dzięki drobnym naprawom przeprowadzonym później przez władze rzymskie i prywatnych darczyńców przedłużył funkcjonowanie efeskich portów do końca starożytności³⁷.

‘PRIVILEGIA CONCESSA DIANAЕ EPHESIAE AB IMPERATORE
HADRIANO’. PRZYWILEJE NADANE ARTEMIDZIE EFESKIEJ PRZEZ
CESARZA HADRIANA. TEKST - TŁUMACZENIE - KOMENTARZ

Streszczenie

Niniejsze opracowanie dotyczy inskrypcji honorującej Hadriana przez miasto Efez, która wychwala cesarza jako założyciela i zbawcę. Inskrypcji poświęconych cesarzowi było wiele na greckim Wschodzie. Jednak niezwykłą cechą tej inskrypcji jest to, że wymienia motywy nadania takich tytułów. Mieszkańcy Efezu wyrażają wdzięczność za nadanie przywilejów dla Artemidy efeskiej, sprowadzenie zboża z Egiptu, remont portów w Efezie, dzięki któremu miasto mogło funkcjonować jako główny ośrodek handlowy do końca starożytności.

‘PRIVILEGIA CONCESSA DIANAЕ EPHESIAE AB IMPERATORE
HADRIANO’. PRIVILEGES GRANTED TO ARTEMIS OF EPHESUS BY
EMPEROR HADRIAN: TEXT, POLISH TRANSLATION, AND COMMENTARY

Summary

wyłącznie lądem, trzeba się zmagać z upałem, a wybierając drogę morską – z etezjami]. *Korespondencja Pliniusza Młodszego z cesarzem Trajanem*, tekst i tłum. A. DĘBIŃSKI, M. JOŃCA, I. LERACZYK, A. ŁUKA, Lublin 2017, s. 215.

³⁷ CH. KOKKINIA, *Rome, Ephesos, and the Ephesian Harbor: a Case Study in Official Rhetoric*, [w:] *Infrastruktur und Herrschaftsorganisation im Imperium Romanum. Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis, III Akten der Tagung in Zürich 19.-20.10.2012*, red. A. KOLB, Berlin 2014, s. 184-185.

This paper is on an inscription made by the city of Ephesus in tribute to the Emperor Hadrian, praising him as its founder and saviour. There were numerous inscriptions dedicated to Hadrian in the Greek East, but the remarkable feature of this one is that it gives the motives for the specific honours it enumerates. The citizens of Ephesus express gratitude for the privileges Hadrian granted to Artemis of Ephesus, the importation of grain from Egypt, and the renovation of the ports of Ephesus, which enabled the city to function as a major trading centre until the end of Antiquity.

Słowa kluczowe: Artemida; Efez; Hadrian; przywilej; port; depozyt; finanse.

Keywords: Artemis; Ephesus; Hadrian; benefaction; harbour; deposits; finances.

Literatura

- ARNIM VON J., *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia*, Berlin 1962².
- BIRLEY R.A., *Hadrian cesarz niestrudzony*, Warszawa 2002.
- BLICHARZ G., *Udział państwa w spadku. Rzymska myśl prawna w perspektywie prawnooporównawczej*, Kraków 2016.
- BOATWRIGHT T.M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton-New Jersey 2000.
- BOISSEVAIN P.U., *Cassi Dionis Cocceiani historiam Romanarum quae supersunt*, Berlin 1955².
- BOWIE L.E., *Hadrien et Éphèse*, [w:] *Les voyages des Empereurs dans L'orient romain: Époques Antonine et Sévérienne*, red. S.T. LEBRETON, F. KIRBIHLER, H. BRU, Paris 2012.
- CRAMME S., *Die Bedeutung des Euergetismus für die Finanzierung städtischer Ausgaben in der Provinz Asia*, Köln 2001.
- DIGNAS B., *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford 2014.
- DINDORF W., *Aristides*, Hindelsheim 1964.
- DITTENBERGER W., *'Sylloge Inscriptionum Graecarum'*, Leipzig 1917.
- ERRINGTON M.R., *Historia świata hellenistycznego 323-30 p.n.e.*, Kraków 2010.
- FAORO D., *I prefetti d'Egitto da Augusto a Commodo*, Bologna 2016.

- HALFMANN H., *'Itinera principium'. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen in Römischen Reich*, Stuttgart 1986.
- HEKSTER O., *Emperors and ancestors: Roman rulers and the constraints of tradition*, Oxford 2015.
- KIRBIHLER F., *Territoire civique et population d'Éphèse (ve siècle av. J.-C.-IIIe siècle apr. J.-C.)*, [w:] *L'Asie Mineure dans l'Antique: échanges, populations et territoires*, red. S.T. LEBRETON, F. KIRBIHLER, H. BRU, Rennes 2009, s. 301-333.
- KNIBBE D., MERIÇ R., MERKELBACH R., *Der Grunbesitz der ephesischen Artemis im Kaystrostal*, «ZPE» 33/1979, s. 139-147.
- Korespondencja Pliniusza Młodszego z cesarzem Trajanem*, tekst i tłum. A. DĘBIŃSKI, M. JOŃCA, I. LERACZYK, A. ŁUKA, Lublin 2017.
- KOKKINIA CH., *Rome, Ephesos, and the Ephesian Harbor: a Case Study in Official Rhetoric*, [w:] *Infrastruktur und Herrschaftsorganisation im Imperium Romanum. Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis, III Akten der Tagung in Zürich 19.-20.10.2012*, red. A. KOLB, Berlin 2014, s. 180-196.
- KRITSOTAKIS D., *Hadrian and the Greek East: Imperial policy communication*, Ohio 2008.
- MACLEAN ROBERTS G., *The Mysteries of Artemis of Ephesos: Cult, Polis, and Change in the Graeco-Roman World*, Yale 2013.
- MEINEKE A., *Strabonis geographica*, Leipzig 1877.
- OLIVER H.J., *Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia 1989.
- PALMIRSKI T. (red.), *'Digesta Iustiniani'. Digesta Justyniańskie*, tekst i przekład, I: Księgi 1-4, Kraków 2013.
- PLEKET W.H., *The Roman state and the economy: the case of Ephesus*, [w:] *Économie antique: les échanges dans l'antiquité; le rôle de l'état*, Saint-Bertrand-de-Comminges 1994.
- GAJUSZ PLINIUSZ SEKUNDUS, *Historia naturalna*, I: *Kosmografia i geografia*, II-VI, przekład i komentarz I. MIKOŁAJCZYK, N. RATAJ, E. TWAROWSKA-ANTCZAK, K. ANTCZAK, red. I. MIKOŁAJCZYK, Toruń 2017.
- RIEMANN O., *Inscriptions grecques provenant du recueil de Cyriaque d'Ancône*, «BCH» 1/1877, s. 286-294.
- SMALLWOOD M., *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge 1966.
- STESKAL M., *Ephesos and its Harbors: A city in search of its Place*, [w:] *Häfen und Hafenstädte im östlichen Mittelmeerraum von der Antike bis in byzantinische Zeit. Neue Entdeckungen und aktuelle Forschungsansätze*, red. S. LADSTÄTTER, F. PIRSON, T. SCHMIDTS, «Byzas» 19/2014, s. 325-338.

- SPIRO F., *Pausaniae Graeciae description*, Leipzig 1967².
Ulpani liber singularis regularum, przekład i objaśnienia A. DĘBIŃSKI, K. BUR-
CZAK, Lublin 2016.
- TACYT, *Dzieła*, I, tłum. S. HAMMER, Warszawa 1957.
- WANKEL H., BORKER CH., MERKELBACH R., ENGELMANN H., KNIBBE D., MERIC
R., SAHIN S., NOJJE J., *Die Inschriften von Ephesos*, Bonn 1979-1984.
- WEBER W., *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers, Hadrianus*, Leipzig 1907.
- WIPSYZKA E. (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, I, War-
szawa 1985.
- W świątyni i w micie. Z Pauzanasza wędrówki po Helladzie księgi I, II, III i VII*,
J. NIEMIRSKA-PLISZCZYŃSKA (przekład i komentarz), B. FILARSKA (komentarz
archeologiczny), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- ZABEHLICKY H., *Preliminary Views of the Ephesian*, [w:] *Ephesos: Metropolis of
Asia. An Interdisciplinary Approach to its Archaeology, Religion and Culture*,
red. H. KOESTER, Cambridge 2004, s. 201-215.